

УДК 82.091

DOI: 10.32589/2411-3883.19.2022.274004

Звиняцьковський Володимир Янович

доктор філологічних наук, професор кафедри славістики, університет Масарика (Чехія, Брно)

та кафедри прикладної філології

Маріупольського державного університету (Україна, Київ)

<https://orcid.org/0000-0002-5242-2614>

vyaz57@ukr.net

**УКРАЇНЬКА РУСИСТИКА:
НАВІЩО ПОТРІБНА І ЧИ ПОТРІБНА ВЗАГАЛІ?**

Анотація. Праця Ж.-М. Карре «Французькі письменники та німецький міраж» була не просто емоційною реакцією французького германіста і компаративіста на Другу світову війну, але й критичною студією «німецької ідеї» у контексті культурної спадщини XIX – першої пол. XX ст. Пропонована стаття українського русиста розглядає «руську ідею» на методологічних засадах Ж.-М. Карре. В історіографії російської культури широко визнаний внесок Достоевського у формулювання «руської ідеї», тимчасом глибші її витoki не розглядалися. Фактично ж Гоголь і Достоевський багато в чому були інтерпретаторами духовної спадщини Симеона Полоцького і Лазаря Барановича.

Ключові слова: синдром Карре, Симеон Полоцький, «Полоцькі метри», Лазар Баранович, «Меч духовний», «руська ідея», Гоголь, Достоевський.

Volodymyr Zvinyatskovsky

Doctor of Sciences (Philology), Professor,

Slavic Department (Masaryk University, Brno, Czech Republic) and

Department of Applied Philology (Mariupol State University, Kyiv Ukraine)

<https://orcid.org/0000-0002-5242-2614>

vyaz57@ukr.net

**THE UKRAINIAN RUSSIAN STUDIES:
WHAT SENSE THEY HAVE AND HAVE THEY ANY SENSE AT ALL?**

Abstract. «*Les Écrivains français et le mirage allemand. 1800–1940*» by Jean-Marie Carré was not just an emotional reaction of the French Germanist and Comparatist to the World War II, but a critical study of «the German Idea» in the context of 19-20th cent. cultural heritage. The proposed article of the Ukrainian Rusist addresses «the Russian Idea» on the basis of Carré's methodology. How does academic Russian Studies look in history, theory, and practice in the context of the Carré syndrome? What did it mean for Ukraine, what does it mean for Ukraine now and is it going to matter for Ukraine in future? When did Ukrainian intellectuals start to study the phenomenon of Russia and what system of stereotypes have they shaped??

These questions are bound to take us back to the 17th c. when the sense of national identity started superceding the religious identity of European communities. As to the Russian Empire, it was virually non-existent until mid-17th c., when Ukrainian and Belarussian clergy designed it and translated their design into life through making it known to the Russian tzar. As any artificial formation, Russian empire was badly in need of a myth about its historic mission and high origin. This myth featuring the Romanovs' derivation from the Kyiv prince Volodymyr who baptized «the three fraternal nations» justifying the Russians' manifest destiny was provided to the Romanovs by the Kyiv school religious activists, and later writers, such as Hohol and Dostoyevsky. While Dostoyevsky's contribution into «the Russian Idea» is generally acknowledged in cultural historiography, detailed studies remain scarce. In fact Hohol and Dostoyevsky were in many ways the interpreters of the spiritual heritage of Simeon Polotsky and Lazar Baranovich.

Ukrainian Russian studies have accumulated invaluable expertise in studying the nation characterized by Pushkin as «devoid of common sense and mercy». To begin with, it is a unique source for European Russian Studies providing a specific angle of vision of its subject. Then, since it was Kyiv school thinkers of the 17th c. who invented a certain code bringing to life the Russian Empire, their descendants must be capable of deptiving this Golem on the feet of clay of its «magic» powers. Since this Golem has gotten out of control and began its destructive crusade, the time has come to show the world its rotten essence, making him eventually weaken, decline, and come to dust.

Key words: Carré Syndrome, Simeon Polotsky, «The Polotsk Verses», Lazar Baranovich, «The Spiritual Sword», «The Russian Idea», Hohol, Dostoyevsky.

Вступ. Війна з Росією ставить питання руба, і цих питань, власне, три:

1. Яким чином саме війна з «об'єктом вивчення» відкриває очі на наявні «знання об'єкта», і як конкретно саме війна формулює оте головне «питання руба»?

2. Коли і навіщо українські інтелектуали почали вивчати феномен Росії і в такий спосіб заклали підвалини української русистики?

3. Як допомогли (допомагають, допоможуть) нашій перемозі над Росією об'єктивні наукові знання російської культури, а також налагоджена в нас ще здавна система викладання російської літератури?

Аналіз останніх публікацій та методологія дослідження. Уперше і востаннє про те, як війна з «об'єктом вивчення» відкриває очі на існуючі «знання об'єкта», писав (на основі власного досвіду) французький письменник і літературознавець Жан-Марі Карре (1887–1958). Перекладач генштабу під час 1-ї та учасник Спротиву під час 2-ї світових війн, проф. Карре звісно був свідомий того, що, як нині вчать у європейських школах, між гуманізмом німецької культури та німецьким мілітаризмом / нацизмом існує «громадна й невпізнання» різниця. Проте, вивчаючи свій предмет в історії, в теорії і на практиці, Карре дійшов висновку, що різниця не така вже громадна і не така вже невпізнання. Своїми спостереженнями професор поділився у монографії (Carré, 1947), основні вихідні тези та методологічні висновки якої складають методологічну основу даного дослідження.

1. Синдром Карре

За Карре, аж від початку XIX ст., особливо ж із виходом у світ 2-го (1813) видання твору Ж. де Сталь «Про Німеччину» (*De l'Allemagne*) (1-е було спалене за наказом Наполеона), гуманізм німецької культури став «міражем» французької літератури, що замінив читачеві реальність: «Ми завше живемо першим враженням» (Carré, 1947, р. XI). Невзможі розлучитися із цим враженням про «Німеччину Гете і Бетховена» навіть під час франко-пруської війни («Седан тут допоміг не більш як Ватерлоо» – Carré, 1947, р. XII), французькі інтелектуали вигадали собі дещо «не менш небезпечне»: вони вирішили, що існують «дві Німеччини» (Carré, 1947, XII). Тимчасом, як переконливо на багатьох фактах довів Карре, Німеччина була досить єдиною

у своїй «германській ідеї», тобто у головному векторі глибинної еволюції від початку XIX аж до середини XX ст., хоч у всьому іншому швидко змінилася. Країна, яку бачила м-м де Сталь 1802 р., коли там спілкувалася з Гете, Шиллером і Фіхте, не була тією ж самою ні 1807 – 1808 рр., коли вона у Швейцарії писала свою книгу, ані тим більше 1813 р., коли з її книгою познайомилася французька публіка на тлі національного приниження – падіння хиткої імперії Наполеона. І незважаючи на той факт, що вже й 1813 р. м-м де Сталь оповідала французам про неіснуючу країну, вони цю казку взяли собі за одвічну та незмінну правду. Та й надалі французьким інтелектуалам треба було мати аж надто розвинутий комплекс жертви, аби захоплюватися зігфідами та заратустрами. А вони ж бо з них шаленіли вже навіть після 1-ї світової, коли вважали, що, помагаючи «приниженій Німеччині» зберегти обличчя та піднятися з колін, вони роблять це в ім'я «загальноєвропейських цінностей». Знадобилася 2-а світова, аби механізм європейської культури запрацював у зворотнім напрямі. Неповноту Європи без Німеччини європейці стали аж тепер артикулювати не як умовляння самих себе «зрозуміти Німеччину», а як категоричну вимогу до нації, обдуреної не лише Гітлером і Геббельсом, а й Вагнером і Ніцше, знов стати європейською. Цю вимогу було сформульовано на підставі синдрому гострого, усвідомленого неприйняття не лише людинонависницької ідеології 3-го рейху, але й всієї тої етико-естетичної системи (включаючи елемент літературно-художній), у надрах якої ця ідеологія виникла і розквітла. Назвемо цей синдром на ім'я його першого свідомого артикулятора синдромом Карре.

2. «Полоцькі метри»

Як же на тлі синдрому Карре виглядає в історії, в теорії і на практиці мій предмет – наукова русистика? Що вона значила, значить і чи буде щось значити для України? Коли та навіщо українські інтелектуали почали вивчати феномен Росії і яку систему стереотипів *à la m-me de Stael* вони сотворили?

Така постановка питання неодмінно приведе нас у XVII століття, коли на зміну релігійній ідентичності європейських спільнот, внаслідок безперспективних релігійних війн, приходить відчуття національної ідентичності. Коли като-

лицький кардинал, але водночас і прем'єр-міністр Франції Рішельє заявляє, що його більше не обходить, хто є католик і хто гугенот, але хто є француз. Коли гетьман Сагайдачний записує все козацьке військо до київського міського братства і мало не силомиць привозить до Києва єрусалимського патріарха, аби він благословив створення окремої української церкви. Коли Берестейська унія 1596 р. (функціонально щось на кшталт Нантського едикту 1598 р., але у варіанті «для бідних») призводить не до жаданого владою закріплення однакової для Речі Посполитої ідентичності «поляк» (чи принаймні – для сходу – «литвин»), а до масового спротиву українців та білорусів аж до відстоювання власної національної ідентичності.

Однак місцеве духовенство не знайшло не лише у своєму оточенні, але й у собі самому достатніх сил (чому – це вже окрема тема) для затвердження релігійної самостійності і хоча б через неї – національної ідентичності. Не знаходячи собі місця у Речі Посполитій після Берестейської унії, переважна більшість православного духовенства, у тому числі професори створеної Петром Могилою Київської академії, шукають собі місця у «православній» імперії – яку, на відміну від католицької Речі Посполитої, ще треба було створити!

Адже Москва у Смуті 1600-х – 1610-х років сама ледве відстояла себе від поглинання Польщею і, власне, після народного повстання під керівництвом Мініна і Пожарського пішла шляхом створення та ствердження (через встановлення нової династії) власної національної ідентичності «росіянин». Слово «великорос» було вигадано вже пізніше – разом із «мало-» та «біло-» русами. На початку XVII ст. ці всі майбутні «брати» для росіян були «литвини», а Сагайдачний вів козацьке військо на Москву у складі союзницьких військ Речі Посполитої. Російської імперії не існувало аж до середини XVII ст. навіть у проекті, доки її не спроектували і не довели свій проект до свідомості московського царя **саме українсько-біларуські русисти**.

Ось як це сталося.

Продовжуючи боротьбу із Польщею на території сучасної Білорусі, цар Олексій (другий з нової династії Романових) 1656 р. захопив Полоцьк. Тут його зустрів «монах Симеон», випускник Київської академії, з уже готовим проектом держави «трьох братніх народів», викла-

деним у так зв. «Полоцьких метрах». Ось повна назва цього барокового твору:

«Метры на пришествие во град отчистый полоцк пресветлого благочестивого и христороубивого государя царя и великого князя алексия михайловича, всея великия и малыя и белыя россии самодержжцы и иных царств, и князств, и государств обладателя»

Цар зустрів «монаха Симеона», немов біблійного пророка, – і ось тільки одне з його пророчтв:

Царь от востока прииде, царь сиверной страны, Многих царев и князев царь Богом избранны. Иже от Владимира наследне царствует, Всю дедичным Русь правом слушне обыймует. Насадил князь Владимир винницу Христову През крест во всей России, Алексий готову Михайлович разшырил, тернь, куколь далече От нея бо отрынул, неплоды отсеке.

(Симеон, 1656)

Відтоді цей видатний бароковий поет і здібний придворний кар'єрист отримує прізвисько Симеона Полоцького і стає улюбленим радником царя і навіть вихователем царських дітей. 1667 р. друкарня при московському кремлі (її сам Симеоном і влаштував) випустила його книжку «Жезл Правління», видану від імені церковного собору – того самого, з якого почався розкол російської церкви на «ніконіан» і «старообрядців». Саме цей розкол вимив, витіснив на географічну та політичну периферію нацееутворюючий прошарок тоді ще політично активних російських «низів», аби «низи» не заважали «верхам» замість нації творити імперію.

Симеон, звісно, не самотужки сформував ідеологічне підґрунтя російської імперії. Його численні і дуже активні однодумці прибули на московський собор 1666 р. з України і Білорусі. Не кажучи про інших, цілої команди політехнологів був вартий один лише чернігівський єпископ Лазар Баранович, у якого Симеон замолоду вчився у Київській академії. Цей обдарований проповідник саме 1666 р. зібрав і видав у друкарні Києво-Печерської лаври свої проповіді під назвою «Меч духовний». На титульному аркуші було вміщено гравюру із символічним зображенням сім'ї Романових на гілках дерева, що росте із лежачої (!) фігури київського князя Володимира (Баранович, 1666).

Тут варто згадати, що:

А. Романови династія молода і на цей момент була представлена усього лише другим поколінням.

Б. Батько царя Олексія – Михайл Романов – був призначений царем у 16-річному віці через політичну доцільність, а не особисті заслуги або ж «високе» походження, принаймні він не мав жодного родинного зв'язку із київським князем X ст.

Таким чином, перед нами класичний приклад містифікованої, штучної, імперської нації, створеної за допомогою суто ідеологічних засобів. У такому вигляді російська нація виникла не внаслідок чітко висловленої волі народу, тобто не внаслідок життєвої необхідності створення певного нового об'єднання, усвідомленої саме «низам», а була нав'язана «верхами».

Як кожне штучне об'єднання, російська імперія конче потребувала міфа про історичну мету та високе походження – чогось на кшталт походження роду Юліїв від богині Венери і з цим пов'язаного призначення римлян правити світом. Такий міф про походження роду Романових від київського Володимира-хрестителя «трьох братніх народів» і з цим пов'язаним призначенням «великоросів» (а чому б тоді не киян-«малоросів»?) нести «істинну віру» хоч до краю світа – і надали Романовим русисти київської школи: Баранович із Полоцьким Олексію Михайловичу, Прокопович Петру Олексійовичу – і далі, далі, аж до Миколи Гоголя (фізичного нащадка українського гетьмана і духовного нащадка українського барока) у його апеляціях до Ніколая I (Манн 2012, с. 39), а також і Федора Достоєвського (фізичного і духовного нащадка київського барочного поета XVII ст., ієромонаха Києво-Печерської лаври Акіндія Достоєвського) у його поясненнях (тоді ще майбутньому) царю Александру III справжньої мети його майбутнього правління – повернути росіянам бажання бути не «європейцями», а саме росіянами. Майбутньому царю шанований ним письменник пише так: «Даже самые талантливые представители нашего псевдоевропейского развития давным-давно уже пришли к убеждению о совершенной преступности для нас, русских, мечтать о своей самобытности. Всего ужаснее то, что они совершенно правы; ибо раз с гордостью назвал себя европейцами, мы тем самым отrekliсь быть русскими». (Александр III s. a.).

У Гоголя, надто ж у Достоєвського, міф про «три братні народи» майже непомітно перетворюється на міф про єдиний слов'янський народ Російської імперії, місія якого полягає не більше і не менше, як у тому, аби всю Європу, все «цивілізоване людство» повернути «до чистих джерел».

3. Візантійський проект

На закид Достоєвського росіянам, які «отrekliсь быть русскими», логічно було б відповісти запитанням: а чим же добре «быть русскими»? Чим саме добрий «візантійський проект»? Той самий, який мався ще від падіння Другого Риму (1453) і проголошення Москви – Третім, але який остаточно був оформлений у XIX ст. в ідеях Ф. Достоєвського та його друга К. Леонтєва (офіційного вихователя майбутнього царя Александра III). Той самий, який «раптом» відродився в лабораторіях російської ідеології напередодні російсько-української війни 2014 р. Для чого «візантійський проект» цілком серйозно обговорювався науковою елітою РФ? Московський політолог А. М. Окара, який і виніс його на обговорення, відверто признавався: «Вот я и хотел понять, какие у нас есть проектные ресурсы <...> в условиях всеобщего финансово-организационно-экономического кризиса, в условиях общемировой турбулентности. Можем ли мы, во-первых, создать собственную модель развития после Модерна и, во-вторых, предложить что-то человечеству? Что-то такое, чего у него нет без нас». (Цивилизационные активы 2009, с. 55). На сьогодні ми вже точно знаємо, що саме вони можуть запропонувати: звірське знищення населення цілих міст і напис на руїнах, що його якийсь колишній відмінник російської школи, доречно пригадавши «Тараса Бульбу», зробив, сфотографував і виклав у соцмережі: «Ну что, сынку, помогли тебе твои ляхи?» Ну так і ви ж «не помогли». М'яко кажучи...

А щодо автора «Тараса Бульби», то він надихав Достоєвського і Леонтєва тим, що відкидав Європу «в ім'я самої Європи», закликаючи її «повернути до джерел»: також грецьких, але давніших за візантійські. Так, у «Вибраних місцях із листування з друзями» Гоголь ось в який спосіб робив рекламу першому російському перекладу «Одіссеї», який саме тоді закінчував

його друг В. А. Жуковський: «На страждущих и болеющих от своего европейского совершенства Одиссея подействует»; после чтения Гомера обратят они свои взоры на русских мужиков, и тогда «многое из времён патриархальных, с которыми есть такое сродство в русской природе, разнесётся невидимо по лицу русской земли». (Гоголь 1952, с. 244).

Але хто ж сказав, що є «сродство»? Виявляється, це сказав французький мандрівник маркіз де Кюстін, на якого Гоголь посилається в іншому вибраному місці із листування: «беловласые старцы, сидящие у порогов изб своих» маркізу здавалися «величавыми патриархами древних библейских времён. Не один раз сознался он, что нигде в других землях Европы, где ни путешествовал он, не представлялся ему образ человека в таком величии, близком к патриархально-библейскому». (Гоголь 1952, с. 405).

Так був вироблений, з відвертим використанням трафарету «сентиментальної подорожі» мадам де Сталь, черговий міраж французького романтизму, мерщій підхоплений таким самим романтиком Гоголем. Аж відтепер, за цим трафаретом, можна було виводити «русскую идею» хоч би і з Гомера.

Утім такий відвертий нонсенс не зміг повторити за Гоголем навіть і сам Достоевський. В юності сміючись над «Вибраними місцями...» разом із Белінським і навіть потрапивши на картюгу саме за читання його забороненого «Листа до Гоголя», Достоевський не ризикнув розказати царевичу Александру про гоголівських «гомерівських» мужичків, з яких точно реготало б і нове покоління, включаючи й царевича. Тому й незрозуміло із вищенаведеного листа Достоевського до Александра, чим саме добре «быть русскими», у ньому втрачено (або приховано) логічну нитку розвитку «русской идеи». Ясно лише, що існує (або має існувати, що для автора листа те ж саме) якась «русская идея» і що нести її у світ є призначенням росіян.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Що ж до української русистики з її безцінним досвідом вивчення народу, по слову Пушкіна, «бессмысленного и беспощадного», то вона, по-перше, є унікальним ракурсом та ресурсом загальноєвропейської русистики. Так, вже другий семестр поспіль на мій курс «Історія

російсько-українських літературних зв'язків» у Масариковому університеті (Чехія, Брно) записуються студенти різних спеціальностей, у тому числі майбутні фахівці з національної та інформаційної безпеки.

По-друге (і щодо перспективи подальших досліджень), тут має спрацювати принцип головного українського русиста Тараса Бульби, який у фіналі другої редакції однойменної повісті лякав руським царем «клятих ляхів». А принцип такий: «Я тебе породив – я тебе і вб'ю». Адже, як ми бачили, українські русисти не тільки першими стали вивчати «предмет» – російську імперію: вони, власне, її і сотворили ідеологічно. Русисти київської школи XVII ст., подібно до свого сучасника з Праги (теж духовної особи – рабина), винайшли певний код, певне гасло (чеськ. *heslo*), за допомогою якого дали життя імперському Голему.

Звісно, імперські гасла всюди досить однакові і досить примітивні, і нехай би монстр аж до нестями жував своє гасло, якби ж то він не почав крушити все навколо. Аж відтепер гру закінчено, і час вчинити як празький рабин з Големом, що вийшов з-під контролю. А саме: перекрити йому шлях, винести магічне гасло з його пащі та показати всьому світові (Meyrink, 2002, s. 41 – 42). І ось тоді – шкода, що не вмить, а поступово – Голем розсіплеться в прах.

А якби у довоєнній Україні був сформований нормальний експертний запит до українських русистів щодо всієї цієї достоевщини з її божевільною «русською ідеєю», то, може, у нинішній відкритій війні двох цивілізацій нам і воювати, знаючи логіку супротивника, було б легше. Адже у будь-якого божевілля є своя логіка.

ЛІТЕРАТУРА

1. Александр III (s. a.). *Достоевский: Антология*. Retrieved from: https://fedordostoevsky.ru/around/Aleksandr_III. [Accessed 16 October 2021].
2. Баранович, Л. (1666): *Меч духовный*. Друкарня Києво-Печерської лаври. Retrieved from: <http://www.raruss.ru/slavonic/slav3/1627-lazar-baranovich-mech.html> [Accessed 16 October 2021].
3. Гоголь, Н. (1952): *Полное собрание сочинений и писем в 14 т.* Т. 8. ГИХЛ.
4. Манн, Ю. (2012): *Гоголь. Завершение пути: 1845–1952*. РГГУ.

5. Полоцкий, С. (1656): Полоцкие метры. Retrieved from: [https://wikilivres.ru/%D0%9C%D0%B5%D1%82%D1%80%D1%8B_%D0%BD%D0%B0_%D0%BF%D1%80%D0%B8%D1%88%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B8%D0%B5_\(%D0%A1%D0%B8%D0%BC%D0%B5%D0%BE%D0%BD_%D0%9F%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D1%86%D0%BA%D0%B8%D0%B9\)](https://wikilivres.ru/%D0%9C%D0%B5%D1%82%D1%80%D1%8B_%D0%BD%D0%B0_%D0%BF%D1%80%D0%B8%D1%88%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B8%D0%B5_(%D0%A1%D0%B8%D0%BC%D0%B5%D0%BE%D0%BD_%D0%9F%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D1%86%D0%BA%D0%B8%D0%B9)) [Accessed 16 October 2021].
 6. Цивилизационные активы и цивилизационные рамки национальной российской политики (2009). Вып. 6 (15). Научный эксперт.
 7. Carré, J.-M. (1947). *Les Écrivains français et le mirage allemand. 1800-1940*. Boivin.
 8. Meyrink, G. (2002). *Golem*. Leda.
- REFERENCES**
1. Alexander III. (s. a.). *Dostoyevskiy, Antologiya*. Retrieved from: https://fedordostoevsky.ru/around/Aleksandr_III. [Accessed 16 October 2021]. [In Russian].
 2. Baranovich, L. (1666). *Miech duhovnyi*. Drukarnia Kyievo-Pecherskoi lavry. Retrieved from: <http://www.raruss.ru/slavonic/slav3/1627-lazar-baranovich-mech.html> [Accessed 16 October 2021]. [In Church Slavonic].
 3. Hohol N. (1952). *Polnoje sobranije sočinenij i pisem v 14 t.* T. 8. GIHL [In Russian].
 4. Mann Yu. (2012). *Hohol: Zaversheniye puti. 1845 – 1952*. PITY. [In Russian].
 5. Polotsky; S. (1656). *Polotskiye metry*. [https://wikilivres.ru/%D0%9C%D0%B5%D1%82%D1%80%D1%8B_%D0%BD%D0%B0_%D0%BF%D1%80%D0%B8%D1%88%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B8%D0%B5_\(%D0%A1%D0%B8%D0%BC%D0%B5%D0%BE%D0%BD_%D0%9F%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D1%86%D0%BA%D0%B8%D0%B9\)](https://wikilivres.ru/%D0%9C%D0%B5%D1%82%D1%80%D1%8B_%D0%BD%D0%B0_%D0%BF%D1%80%D0%B8%D1%88%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B8%D0%B5_(%D0%A1%D0%B8%D0%BC%D0%B5%D0%BE%D0%BD_%D0%9F%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D1%86%D0%BA%D0%B8%D0%B9)) [Accessed 16 October 2021]. [In Russian].
 6. Tsivilizatsionnyye aktivy i tsivilizatsionnyye ramki natsionalnoy rossiyskoy politiki (2009). Vyp. 6 (15). Nauchnyy ekspert. [In Russian].
 7. Carré, J.-M. (1947). *Les Écrivains français et le mirage allemand. 1800-1940*. Boivin.
 8. Meyrink, G. (2002). *Golem*. Leda